

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ІЗГІЛІКТІ ІЛІМІ

¹Тұрсынбаева Айгүл Өмірбекқызы, ²Малдыбек Ақмарал Жұмағұлқызы

¹*aigul_73kz@mail.ru*, ²*akmaral.maldybek@ayu.edu.kz*

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті
(Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Түркістан, Қазақстан)

¹Tursynbayeva Aigul, ²Maldybek Akmaral

¹*aigul_73kz@mail.ru*, ²*akmaral.maldybek@ayu.edu.kz*

¹L.N.Gumilyev Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)

²Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Turkestan, Kazakhstan)

Аңдатпа. Мақалада әл-Фараби еңбектерінің ХХІ ғасырдағы салмағын айқындай отырып, оның тағылымы, философиялық, саяси, әлеуметтік-этикалық тұжырымдамаларының қазіргі қоғамдағы маңыздылығы айтылады. Біріншіден, әл-Фарабидің мемлекетті басқару жөніндегі идеологиясының өміршеңдігі зерделенді. Екіншіден, ғұлама еңбектеріндегі ізгілік, бақыт, біліммен тәрбие теориясының қазіргі қоғамдағы салмағы айшықталып, адамның кемелділікке жетуге деген үздіксіз ұмтылысына, бақытқа кенелуге деген тынымсыз арманына апарар жолдың нұсқаулықтары ғұлама пайымдары арқылы көрсетіледі. Үшіншіден, әл-Фараби философиясындағы ізгілік құндылықтарының қалыптасуы мен дамуы философиялық дискурс тұрғысынан талданды.

Ғұламаның керемет қоғам құру үшін әділеттілікке, адамгершілікке бағытталу тиіс деген пікірі адамзаттың дамып, бақытқа жетуге деген талпынысынан туындайтын ізгі жол екендігі зерделенді. Ізгілікті қаланың исламдық контекстін ашып көрсетеді. Мақалада ізгілікті қоғам тұрғындарының хал-жағдайы, қарым-қатынастарының толықтай болуы мұсылмандық діни дүниетаным аясында түсіндіріледі.

Ізгі қоғамды орнатудағы жүрек мәселесінің маңыздылығын айқындап, хакім Абаймен ой сабақтастығы, ой іліктерінің үйлесімділігі көрсетілді. Жүрек терең ойлану, оқиғаларды болжап – саралай алатын, олардың себебі мен хикметін түйсіну объектісі бола алатындығы жайлы айтылған. Әл-Фараби шығармасындағы жүрек концептісі алдағы уақытта діни мәтіндермен сабақтастырыла қарастырылатын өз алдына дербес зерттеу тақырыбы екендігі айтылған.

Түйін сөздер: Ізгілік, игілік, жүрек, кемелділік, білім, ғұлама, тәрбие, қайырымдылық, бақыт.

Кіріспе

Әбу Насыр әл-Фараби – адамзат баласының өркендеп дамуында өшпес із қалдырған ортағасырлық ұлы ойшыл, данышпан. Әлемдік мәдениетте, тарихта өз орнын ойып алған, орны ерекше түркітөктес ғұлама. Биыл бабамыз әл-Фарабидің 1150 жылдық мерейтойы. Президентіміз өзінің «Ұлы даланың ұлағатты тұлғасы» атты мақаласында көрсеткендей, «мерекелеудің басты мақсаты – әл-Фараби мұрасын зерделеуге жаңа серпін беру, әлем тарихындағы оның орнын айқындап, есімін ұлттық бренд ретінде ұлықтау», [1] – деп атап көрсетті. Әл-Фарабидің ойлы тұжырымдары Аристотель, Платонның ойларымен үндестігі ғұламаны әлемдік деңгейге көтергені сөзсіз. Ал қазіргі уақытта ғұлама Әл-Фараби мұраларын батыс ғалымдары мойындап, зерттеуде.

Ғұлама әл-Фарабидің ізгілікті идеялары әлемдік өркениетте саф алтындай жарқырап, әділетті қоғам орнатуда ойшыл тағлымының маңызы артуда. Оның мемлекет басқару жөніндегі тұжырымдары, билік философиясы жайлы пікірлері, теңдік, әділеттілік, игілік жайлы саяси-әлеуметтік тұжырымдамалары қазіргі қоғамымыз үшін өте маңызды. Сонымен қатар, ізгілік, бақыт, білімді жаңғырту мәселелері, тәрбие теориясы, сонымен қатар мемлекетті басқару жөніндегі идеологиясы бүгінде өміршеңдігімен құнды болып отыр. Ғұлама әл-Фарабиді әлемге қанатын кең сермеген кемеңгер ретінде танытып, еңбектерін озық әдістемесі ретінде қолданып, оның білімге, ізденіске, адамшылыққа үндеуін барынша қабылдауымыз қажет.

Қазіргі уақытта ғұлама әл-Фарабиді тану, оны өскелең ұрпаққа насихаттау – заман талабы. Әл-Фараби мұраларының ғибратын сезініп-тану, ыждахатпен оқу, қабылдау, түсініп-ұғыну және білген, түйгенімізді, түсініктерімізбен қабылдауларымызды өзгелерге айту, насихаттау, әрбір зиялы қауымның, қала берді әрбір қазақтың борышы болуы тиіс.

Ғұлама әл-Фарабиден бастау алған ойшылдық дәстүр хакім Абайға дейін сабақтастығын үзген емес. Ойлау жүйесіндегі сабақтастық әрбір халықтың тұғыры, мәңгілігі, ұрпақтардың жалғасы екендігі даусыз. Оның адамгершілік идеялары – бақытты мемлекет құру, қайырымды қоғам орнату, өнегелі азамат тәрбиелеу, ізгілікті әрі әділетті басшының болуы сияқты армандары барлық уақытта өзекті және уақыт өте құндылығы артуда.

Әл-Фараби энциклопедист. Ол ғылымдарды жіктеуді арифметикадан бастап, метафизикамен аяқтап, логика, философияға қатысты көптеген еңбектер жазды. Атап өтсек: «Бақытқа жету туралы кітап», «Бақытқа жол сілтеу», «Этикалық трактаттары», «Поэтика», «Ізгілікті қала тұрғындары», «Қысқаша философия кітабы», «Философия сөзінің мағынасы жайында», «Субстанция туралы», «Азаматтық саясат» және т.б.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу барысында Әбу Насыр әл-Фарабидің ізгілікті ілімі, рухани мұрасының мәңгілігі зерделеніп, қазіргі замандағы құндылығы көрсетіліп,

әлеуметтік-философиялық талдау жасалынды. Зерттеуде қойылған міндеттерді шешуде отандық және шетелдік ғалымдардың ауқымды зерттеулеріне, ғылыми танымның жалпы әдіснамасына сүйенеді. Сондай-ақ, тақырыпты зерттеуде гуманитарлық ғылымдарда кеңінен қолданылып жүрген тарихи-мәдениеттанулық, компаративистикалық, герменевтикалық, онтологиялық, антропологиялық, аксиологиялық, концептуалды талдау әдісі қолданылды. Сонымен қатар, мәтіндерді зерттеуде салыстырмалы-тарихи және тарихи-философиялық талдау әдістері кеңінен қолданылды. Ізгілік, кемелділік мәселелерін тұжырымдамалық тұрғыда шешуде өркениеттік-құндылық аспектілерімен байланыста қарастырылды.

Ізгілікті қала тұрғындары

Ғұлама дүниетанымының мазмұнды арналарының бірі, үлкен ізденісі «Ізгілікті қала тұрғындары» еңбегі. Бұл еңбекте ізгілікті қоғамның келбеті, болмысы, негізгі принциптері мен шарттары туралы жан-жақты талданып, айшықталды. Бұл еңбекте адам табиғатынан жәрдемге мұқтаж болғандықтан, көмекті қажетсініп, қоғам құруға ынталы болады және адам қоғамының түрлері көптеп кездеседі. Өйткені, адамның ғұмыр кешуі мен кемелділікке жетуі үшін адамдарың бірлескен қауымы қажет. Бірлескен қоғамдағы адамдар бақытқа кенелуі үшін үйлесімді өмір сүріп, бір біріне жәрдем етіп, қайырымды болып, ізгілік жолында болса, онда ол қоғам кемелдікке жетеді. Кемелдікке жету үшін ол қоғам толыққанды мазмұнға ие болуы қажет. Ғұлама мұндай қоғамды - ұлы, орташа, шағын түрлерге бөлді. Игілік пен кемелділік дәрежесіне ізгілік жолын ұстанған ең бірінші қала жетеді. Әл-Фараби: «адамдар бірлестігі шынайы бақытқа жеткізетін істерде өзара көмектесу мақсатын қойған қала – ізгілікті қала, ал адамдары бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын қоғам – ізгілікті қоғам. Барлық қалалары бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын халық – ізгілікті халық. Егер халықтар бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отырса, бүкіл ғалам ізгілікті болмақ» [2, 77 б.], – деген үлкен, биік ойын ұсынып, оның жүзеге асуын армандайды.

Алла адамды шексіз махаббатпен, ізгілікпен жаратқан. Ізгілік, махаббат Алланың адамға берген баға жеткен үлкен сыйы, қазынасы. Ал ізгілік білімнен туындайды. Білімді, жүректі адам ғана ізгілікті әрекет жасай алады. Ізгіліктің жолын түсініп, қабылдай алады. Әл-Фараби өз идеяларында, ізгілікті адам және қоғам үшін ең басты игілік білім екенін көрсетеді. Білімді болу қай заманда болмасын өзекті. Білімсіздік адамзат баласын тығырыққа тірейді, жаман қылықтарға үйір етеді. Білімсіздік надандықтан туады. Біліммен қатар тәрбиені қатар қойған ғұламаның «Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы» -, деген сөзі қай заманда болмасын барша адамзаттың бой түзер бағдары болуы тиіс. Ал тәрбие – сапалы білімнің негізгі арқауы. Бұл қазіргі қоғамда білім және тәрбие беру үдерісінің алдында тұрған үлкен міндет.

Әл-Фараби философиясының басты ерекшелігі саяси-әлеуметтік, қоғам, мемлекет мәселелері жеке адамның бақытқа жету мәселесімен тығыз бірлікте

қарастырады. Әл-Фарабидің осы тақырыпта жазылған «Бақыт жолын сілтеу», «Бақытқа жету жайында» атты екі еңбегі бар. Әл-Фарабидің философиялық дүниетанымындағы ең басты құнды категория – бақыт категориясы. Бақыт – әрбір адам ұмтылатын ұлы мақсат. Әл-Фараби пікірінше, бақытқа білім мен игілікке ұмтылу мақсатында ғана қол жеткізуге болатындығын айтты. Ал бақытқа қол жеткізуге мүмкіндік ізгілікті қала тұрғындарында көбірек болатындығын дәлелдейді. Ізгілікті, білімді, әділетті, ар ұятпенпен қоғамды басқару халықты бақытқа бастайды, олардың іс-әрекетін, ерік-жігерін, мақсатын осы жолға бағыттайды. Ол үшін басқару заң әділеттілікке, арға, игі тәжірибеге, ізгілікке негізделуі қажет. Ал қайырымсыз, надан басқаруда жағымсыз теріс әрекеттер мен жаман қылықтар бой алады. Надан адам басқарған қала, озбырлыққа, бойкүйездікке, қайырымсыздыққа сүйеніп, қала тұрғындарын тығырыққа тірейді. Ол мінсіз мемлекетті уағыздайды. Бірақ әрбір әрекетінен мін байқалып тұрады. Демек, Ізгілікті қаланың негізінде бақыт мәселесі жатыр. Ізгілікті қала, бақытты қала, әділетті қоғам. Мәңгілік ел – ол ізгілікті қоғам. Ол мәңгілік болмақ. Ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы халқын мәңгілікке жетелеу, мекенін мәңгі ету. Тәуелсіз мемлекет атану – мекенін мәңгі ету еді. Мәңгілік ел – ол арман. Ата-баба арманы – тұрмысы байқуатты, ұрпағы білімді, ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты ел болу. Бүгінгі уақытта да қазақ елінің көксегені бақытты елге айналу. Жалпы бақытты ел болу адамзаттың арманы, сол мақсатқа жетудің бірден-бір сара жолын ғұлама әл-Фараби өз теориясында нақты көрсетті.

Әл-Фараби: «Бақыт дегеніміз–игіліктердің ішіндегі ең қадірлісі, ең үлкені және ең жетілгені» [3, 18 б.] – деп көрсетсе, М.Қашқари «кісі бақыты – байлықпен, материалдық жағдаймен, абырой атакпен өлшенбейді, кісі бақыты – адамның ішкі жан – дүниесінің байлығында және адамгершілік іс-әрекеттерінде деп санайды. Кісіге зұлымдық жасаған адам бақытты бола алмайды» [4, 117 б.], – дейді. Бақытты болуға әр адамның толық құқығы да, мүмкіндігі де бар. Ал мұндай мүмкіндікке қайырымды қала тұрғындары ғана ие, сондықтан ізгілікті қала басшылары бар қала тұрғындары ғана бақытқа жете алатынын айтады. Бұл қалалардың басты ерекшелігі билеушілерінің ізгіліктілігі, әділеттілігі, жомарттығы, ақыл-парасаты, қала тұрғындарының тәртібі мен мәдениеттілігі. Сондықтан, әл-Фараби бақытты қалалардың өмір сүруі тікелей билеушіге байланысты деп тұжырымдайды.

Қала тынысы, болмысы да кемелденген адамның дене бітімі мен оның мүшелері сяқты, қала түрлері де, сол қоғамда өмір сүріп отырған адамдардың ниетімен пейіліне байланысты бөлінеді. Адамның дене мүшелері тіршілік ету мақсатында бір-біріне көмектесіп отырады. Ғұлама ізгілікті қоғамды билеу үшін, қала түрлері, ондағы бірлестіктер туралы, әділ басқарудың әдістері мен белгісі, негізгі шарттары жайлы ой қозғайды. Әділетті қоғамдағы билеушінің қабілеті мен қасиетіне ерекше тоқталады. Қала басшысы болу үшін табиғи қасиеттерімен қоса, өнерге барынша бейім болу керек деп көрсетеді. Сол себептен, қала басшысы бойындағы қасиеттерімен өзгелерден кемелді болғандықтан жоғары тұрады және мәртебелі болады. Қала басшысы қаланы тәртіпке келтіруші, жөнге салушы, жол сілтеуші, бағыт бағдар беруші.

Адам өмір сүруі мақсатында «әуел бастан-ақ, Бірінші Себептің үлгісі мен мақсатына ету үшін жаралған, міне нақ осының арқасында олар ең мәртебелі басқыштарға шығып отыр» [2, 80 б.]. Қаланың әрбір тұрғыны өз мақсаттарын қала басшысының мақсаттарымен сәйкестендіруі тиіс. Осы жерде ежелгі шығыс әлемінің ұстазы болған Конфу-цзы пікірін келтіре кетсек, «патшамен халық арасындағы қарым қатынас әке мен бала арасындағыдай қамқорлықпен мейірімге негізделуі керек. Әке баласына қандай қамқор болса, патшада халыққа дәл сондай қамқорлықта болуы тиіс. Ал бала әкесіне үнемі тілеулес болатындықтан, халықта ылғида патша әрекетіне тілеулес болуы керек» – деген пікір білдіреді. Яғни, қала басшысы халқын бақытқа апаратын ең дұрыс жолды нұсқап, оған жеткізетін әрекетке талпындаруы тиіс. Қаланың басшысы болу үшін адамның бойында бірнеше қасиеттің табылуы шарт. Дегенмен, жаратылысынан бір адамның бойында мұншалықты керемет қабілеттер мен қасиеттердің табылуы өте сирек кездесетін жағдай. Ғұламаның ойынша, басшыда игі қасиеттердің тым болмаса бесеуі бойына біткен болса, ол адам қаланың әділ басшысы бола алады.

Ғұламаның пікірінше, «Ізгілікті қала тәні таза адам секілді, оның барлық ағзалары тіршілік иесінің өмірін сақтап, бір-біріне көмектесіп, оны анағұрлым толық етеді» [5, 305 б.]. Біздің түсінігімізше, мемлекетті басқаруға қажетті құрылымдардың барлығы дерлік қалыптастырылып, олар өзара байланыста қызмет етулері тиіс. Демек, ғұламаның ойы мемлекеттік басқару аппараты туралы болып отыр. Осыған орай ол: «Басқарудың екі түрі болады: басшылықтың бірі әрекеттерді, құлықты, ерік қасиеттерін шындай түседі, осылардың арқасында бақытқа қол жетеді және бұл өзі қала мен халықты ізгілікпен басқару болып табылады. Осылай басқаруға бағынатын қалалар, халықтар ізгілікті қалалар мен халықтар болып табылады» [6, 64 б.] – деп жазған. әл-Фарабише ізгілікпен басқару қала мен халықтың талабын, мүддесін ескеру, игілікті іс жасау арқылы бақытқа кенелу. Шын бақыт – бұл игілік, рахым. Аталған ізгілік, кемелдік, жетістік демократиялық қоғамда ғана орын алады.

Қоғамның мемлекеттік-саяси құрылымының ерекше түрі – демократия. Мұндай қоғамда адамдар тегіс тең құқылы, ой бостандығы, сөз бостандығы бар, заң үстемдігі және негізгі әділеттілік ұстанымы әрекет етеді. Билеуші де билігін осыларға негіздейді. Сондықтан, әл-Фараби өз трактатына заңтану мәселесіне тоқталып, билік философиясының мәнін ашқан. Орта – адамдардың адамшылығы мен кісілік дәрежесі сыналып, шындалатын, жан-жақты жетіліп, бар қырымен танылатын орын. Оның пікірінше, нағыз адами бақыт, кемелділік, ізгілік заңдар үстемдік ететін қоғамда ғана орын алады. Заңды, әділеттілікті, теңдікті аяқ асты ететін қоғам – қайырымсыз, бақытсыздыққа жол берген қоғам. Ол демократиялық билікке қарама-қайшы, ол – тирания немесе тоталитарлық қоғам. Әл-Фараби оны «Басқарудың екінші түрі қалаларда шындығында бақыт болып табылмайтын, қиялдағы бақытқа қол жеткізетін әрекеттер мен қасиеттерді нығайтады; мұндай басқару – наданшылық басқару» [5, 301 б.] деп атаған.

Басқару алға қойған мақсатына қарай әртүрлі аталады. Басқарудың түрлері билік басшысына, өзара қарым-қатынастары тәсілдеріне, қызмет саласына, іске асыру әдістеріне қарай бірнеше түрлерге бөлінеді. Біздің түсінігімізше,

әл-Фараби осыларды меңзеген. Мәселен, қазақ жеріндегі ортағасырлық қағандықтарда басқарудың өзіндік түрлері қалыптасты. Мысалы, Батыс түріктері мемлекетінің басшысы – қаған, билеуші, билеп төстеуші, әскербасы болды. «Қаған мемлекеттің ішкі және сыртқы саяси істерінің бәріне басшылық етті, ру басшыларын тағайындады. Қаған тек билеуші ғана емес, сонымен қатар қағанаттың барлық жерінің иесі де болуы мүмкін. Алайда көшпелі қоғам жағдайында билік негізінен алғанда жерге емес, ол жерді пайдаланатын адамдар ұжымына жүргізілді» [7, 301 б.].

Әл-Фараби пікірінше, егер басқару байлықты көздейтін болса, онда бұл опасыз басқару деп аталады, ал егер ол дәрежені мақсат етсе, онда бұл мансапшылдық басқару. Егер басқару әлде бір басқа мақсатты көздесе, онда оны сол мақсатына қарай басқаша атайды. Байлықты билік мүддесіне айналдырған, «он сегіз ғаламды» бағындырған Ескендір Зұлқарнайын қатыгез, рақымсыз қолбасшы ретінде сипатталады. Оның байлыққа құмарлығы күнәсіз адамдар өмір сүретін, Ескендірге ішіне кіруге тиым салынған қақпадан бір қап ұн мен адам бас сүйегін лақтырып, ол басты таразы басына қойып, бір жағына Зұлқарнайынды, екінші жағына сүйекті қоюы, соңында сүйекке бір уыс топырақ шашқанға дейін оның теңелмеуі, әлемді жаулап алған басшының кәрілік жасына келіп, қартаймай бақилыққа аттануы туралы аңыз атадан балаға жетіп, адамзат жадында сақталып қалған. Осыған байланысты эпикалық жырларда «Ескендірдей алсаң да бар ғаламды, сен де бір күн жермен жексен боларсың» деген толғаулар орын алады [8, 66 б.]. Демек, әл-Фараби ізгілікті басқаруды сақтау мен оны ұйымдастырудың тәсілдерін, қала тұрғындарына ізгілік пен игіліктің қалай келетінін және бұл нәтижеге қандай жолмен жетуге болатынын айтып, жол сілтеп кетті.

А.Х. Қасымжанов «Әл-Фараби» деген еңбегінде, ізгілікті қаланың негізгі қауымдарын көрсетіп, «аса лайықтылар» дегенді «феодалды төбе» деп көрсеткен. Әл-Фараби «Аса лайықтыларға даналар, ақылы бар адамдар және маңызды істерде беделге ие адамдар жатады» деп жазған. Антикалық Грекияда және ортағасырлық шығыста даналар деп негізінен философтарды атаған. Әл-Фараби үшін ең лайықты қауымдағы орынға философтар ие болды деп болжам жасауға болады [9, 36 б.]. Демек, қаланың, қоғамның басшылығы мен бірлестіктері ақиқатты ту етіп, әділдікпен жүретін, обал-сауапты, ар-ұятты басшылыққа алатын, имандылықты мойындайтын дана, ғұламалар болуы тиіс. Себебі үйлесімділікке, әсемділікке қалай жетудің жолдарын данагөй ғұламалар ғана нұсқап, бақытқа бастай алады.

Әл-Фараби саяси, әлеуметтік, философиялық көзқарастарында «қоғам», «мемлекет», «азаматтық қоғам» ұғымдарын қолданбайды, еңбектерінде негізгі қолданатын ұғымы – «қала». Қала – адамдардың қауымдастығы, олардың өмір сүруіне негізделген азаматтық қоғамы, яғни мемлекеттік ұйымы деген мағына берген. Қала бұл адамдардың туыстық қатынасын көрсететін бірлестігі емес. Әл-Фараби еңбектеріндегі қала ұғымы – адамзат қоғамының өкілі ретіндегі мемлекет бейнесі.

Әл-Фараби теориясында, мемлекет – адамдардың өзгелермен қарым-қатынасқа түсу қажеттілігінен туындайды. «Бақытқа жету туралы» шығармасында

әл-Фараби былай жазады: «Әрбір адам өзіне қажетті кемелдікке жету үшін басқа адамдардың қоғамына, бірлестігіне мұқтаж, адамдардың бір-бірінен пана іздеп, өмір сүру ортасын құруы үшін оларды тәуелді етіп қойған. Адамдардың қарым қатынасында туындайтын әлеуметтік теңсіздік ең алғашқыдан бастан болмайтындығын нақты айтады. Яғни, ізгілік пен жаман әрекеттер адамның әуел бастан жаратылысынан дарымайды, өмірде жүре пайда болатындығын тұжырымдады. Демек, ізгілікті қала дегеніміз адамдардың қарым-қатынасында кемелдікке кенеліп, бақытқа жетуге көмектесетін қала. Мемлекеттің өзегі – қала. Ізгі ниетті қала тұрғындары шынайы бақытқы ие болады. Барлық қалалары бақытқа жету жолында бір-біріне көмектесетін халық – ізгі ниетті, қайырымды халық. Егер халықтар бақытқа жету үшін бір-біріне мұқтаж жандарға көмектесетін болса бүкіл әлем қайырымдыға айналады. Демек, кемелденген қала – бұл ізгі ниеттілердің қаласы.

Әл-Фараби ізгі қалаларға қайырымсыз қалаларды қарсы қойып, ізгі қаланың артықшылық мәнін ашуға тырысады. Қайырымсыз қаланың негізінде адасушылықпен өнегесіздік жатады. Сонымен? надан қала дегеніміз ешқашан бақытты көріпте, сезіпте білмеген, оған талпыну ешқашан болмаған, сенім де жоқ, үмітте жоқ адамдары бар қала. Олар үшін тіршілігінің мәні тек байлық, ләззат, құштарлыққа салыну, құрмет пен данқ осындай дүниелер. Алдау, арбау, өзгенің ала жібін аттау, әрекетсіздік, бойкүйездік олар үшін бақыт болып табылады. Әл-Фараби пікірінше, бақытсыздық пен опасыздық қаласының адамдары сезімдік рахатқа ұмтылса, атаққұмар қала өз адамдарын атақ-данққа, тоғышарлықпен әйгілілікке қол жеткізуге бағыттаса, билікқұмар қала бар күштерін өзгелерді өзіне бағынуына, билік пен жеңістерге жетуге ұмтылуымен сипатталады. Яғни, бақытсыздық – араманына жете алмау, үмітсіздік, мақсатсыздық сүреңсіз тіршілік. Ізгілікті қаланың тұрғындары бақытты басқаша пайымдап, қабылдайды. Ол – қара бастың қамы, игілігі емес, жақсылық, мейірім, әділеттік, өзара көмек үстем болған қоғамдық игілік. А.А. Игнатенко, ізгілікті қала туралы неғұрлым дәл түсінікті оған надан атанған қалалардың жағымсыз анықтамасын шендестіру арқылы алуға болатынын тұжырымдайды [10, 67 б.]. Ізгілікті қала адамның физикалық тіршілігі үшін, тек қара басы қамын ойлайтын мақсатта ғана ынтымақтасатын адамдардың қауымдастығы емес. Ізгілікті қала адамдары еш уақытта дәулет пен байлықты мансап етіп ұмтылмайтын жандар. Бұл қалалар тән рахатын қанағатандыру мақсатында ұйымдастырған және өзгелерді алдап арбап, атақ даңққа жетуді тіршілігінің өзегі деп санамайтын қала. Ізгілікті қала – бұл кемелділігімен, игілігімен, парасаттылығымен және молшылығымен сипатталатын адамдар қауымдастығы. Әл-Фараби ізгілікті қаланың тұрғындарын нығайтатын келесі бір қасиет, ол – әділеттілік, оны Әл-Фараби ең алдымен, «осы қала тұрғындары ие болатын, ортақ ізгіліктерді бөлістіру, ал кейін олардың арасында бөлістірілгенді сақтау» [11, 65 б.] деп сипаттайды. Ойшыл ондай ізгіліктер қатарына жомарттықты, құрметті, кемелдікті және басқада ізгіліктерді жатқызады.

Платон сияқты, әл-Фарабиде қоғамның пайда болу және даму себептері, бақытты бақытсыз болуы адамдардың материалдық және рухани мұқтаждарын

қанағаттандыруда деп тұжырымдады. Платон еңбектерінде қоғам мен мемлекет ұғымдары бір, ал әл-Фарабиде қоғам мемлекеттен бұрын туады, өйткені адамдардың қауымдастығын қоғам деп санайды. Қоғам мемлекетсіз де өмір сүре алады, ал мемлекеттің қоғамсыз өмір сүруі ақылға сиымсыз деген тұжырым жасайды.

Әл-Фарабидің тәлім мен тәрбие, білім мен ғылым, әділеттілікпен жомарттылық, достықпен дұшпандық, жаман әрекет, әділ қоғам, ізгілікпен игілік туралы идеялары бүгінгі таңда әлемдік әлеуметтік-саяси теорияның біртұтас бөлігіне айналып кетті. Әл-Фарабидің саяси құқықтық, әлеуметтік, мәдени философиялық тұшымды тұжырымдары Орта Азия елдерінде саяси-құқықтық ілімнің одан кейінгі дамуына ықпалын тигізе алды[12]. Сонымен қатар, саяси-құқықтық идеялары орта ғасырлық және жаңа заман ойшылдарының еңбектерінде көрініс тапты. Бүгінгі таңда Әл-Фарабидің мемлекетті басқару туралы саяси идеялары, философиялық мұралары әлемнің көптеген елдерінің ұлттық құндылықтарына айналып отырғаны анық.

Ізгілік бастауы – Жүрек

Әл-Фарабидың ой толғамдарында ақыл, жан, жүрек ұғымдары да діни мәтіндермен ұштасып жатады. Өз шығармаларының 20 бабында жүрек қызметіне, оның басқа дене мүшелерімен қарым-қатынасын сөз етеді. Жүректі басты дене мүшесі ретінде көрсете отырып, қоғамдағы бағынушы мен басшы арасындағы қарым-қатынасты түсіндіреді [13, 167 б.]. Бұл мәселені әл-Фараби адам тәніндегі жүрекпен теңестіреді. Ғұлама шығармаларындағы кемеліне жеткен ізгі ниетті, қарапайым адам – бұл тек көреген, міндетін терең сезінетін, парасатты адам ғана емес, өзгелерге жылуы мен мейірімін шашқан, ізгілікті қала тұрғындарын жылытатын жүрегі бар адамдар.

Араб тілінде жүрек сөзі «қалб» деп аталады. Әл-Фараби өз еңбектерінде осы «қалб» сөзін қолданады. «Қалб» сөзі ұжданмен зерек ақылды қамтитын терең мағыналы ұғым, категория. Тіпті діни мәтіндерде жүректің ойланатын ағза екендігін меңзейтін пікірлер бар. Демек, жүрек «қалб» ақылдың ісіне қатысты, пайымдай алатын, болжай алатын, кез-келген нәрсенің себебін түйсіне алатын объект ретінде қарастырылады. Жүрек саналы характертің орталығы. Сол себепті, әл-Фараби ғұлама иманның орталығы деп танылған жүрек ақылмен армен тығыз байланыста, қарым-қатынаста екендігін көрсете отырып, ізгілікпен кемелділік осы жүректен бастау алатындығын нақты көрсеткен. Кей жағдайларда жүректің өзі жақсылық бастауын ұмытып, шынайылығынан адасатын кездері болатыны анық. Оған себеп нәпсінің тарапынан келетін қанағатсыздық, тойымсыздық, арсыздық деген дүниелер жүректі өзінің шынайы болмысынан адастыра бастайды. Мінеки, осы мәселенің барлығы әл-Фараби еңбектерінде толықтай мұсылмандық дүниетаным аясында түсіндірілді. Адам мәселесі төңірегінде бірігіп, діни мәтіндермен ұштасып жатты.

Алла әлемді үйлесімді етіп жаратқан. Барлық жаратылысты бірдей тепетең етіп жаратқан. Барлық адамға бірдей жан, тән, ақылмен жүрек берді. Ал ендігі өміріне адамның қалауы жауапты. Ақыл мен жүректі тең ұстаған адамның

ғұмыры өз арнасында, адами келбетінде болмақ. Өмірі мазмұн мен мағынаға толмақ. Тіршілігі баянды болмақ. Демек, осы мағыналы ғұмыр кешудің құпиясы мен сырын, әл-Фараби ізгілікте, әдептілікте, әділдікпен қайырымдылықта деген тұжырым жасады. Әл-Фараби жүрек ұғымның мән-мағынасына өз тарапынан айырықша діни салмақ бере қарайды. Адамның ізгілігі, қайырымдылығы ақыл мен жүректен туындайды. Осы жерде хакім Абайдың айтқан: «Ақыл қайрат, жүректі бірдей ұста, сонда толық боласың елден бөлек» ой-тұжырымы дөп келеді. Ақыл жаратушының нұры, адамға берген баға жетпес нығметі. Ақылсыз мәдениетте, білімде, ғылымда, өнерде жоқ. Ақылсыз, көрікті мінезсіз адамша өмір сүру мүмкін емес. Нұрлы ақыл мен ыстық қайратты қатар ұстағанмен, олар жылы жүрекке бағынуы керек [14, 96 б.]. Жүрек деген тұнып тұрған мейірімділік, ізгілік, жақсылық, жылылық. Мейірімсіз, нұрсыз ақыл қайда апармақ, қайда жол бастамақ? Әсіресе, қазіргі қоғамның өзекті мәселесі осы мәселе төңірегінде. Мінекей, сонау ғұлама әл-Фарабиден бастау алған жүрек мәселесі хакім Абайда өз жалғасын тапқан. Хауасты түсіндіріп танытуда Абайдың пікірінше, мұсылман әлеміндегі дүниетанудың басты философиялық негізі – мутакаллимин мен мантикиндердің өзі де жауап бере алмайды. Айқын жауапты жүрек қана бере алар деген өзіндік ой байламын жасайды. Шындығында, бұл дүниеде тек жүреппен танылатын, сезетін нәрселер бар.

Алланы ақылмен тану мүмкін емес. Ақылдың Алланы тануға құдіреті жетпейді. Бұл жерде жүректің қасиеті қажет. Алла адамға қаншалықты адамшылық қасиетті бергендей, адам да өз тарапынан танымы мен білімін махаббатпен шындай отырып, Алланы танымақ керек. Осы жол – адамның кемелді, ізгі жолы. Яғни, Әл-Фараби адамның табиғатына сай кемелденуі танымына, ізгілігімен пен қайырымдылығына, кісілік кемелділікті жан жетілуі түрінде танытады: «Дене жан үшін өмір сүреді, ал жан мінсіз жетілгендік үшін, яғни қайырымдылық болып табылатын бақыт үшін өмір сүреді, демек, жан даналылық пен қайырымдылық үшін өмір сүреді» дейді [3, 215 б.]. Бұл жердегі басты тұжырым, адам жанының кемелденуі. Әл-Фараби қайырымды қала – сау әрі ешбір мінсіз адам мінезіне ұқсас екенін айтады. Жалпы әл-Фараби шығармасындағы жүрек концептісі діни мәтіндермен сабақтастырыла қарастырылуға тиісті ауқымды зерттеуді қажет ететін тақырып.

Қорытынды

Әл-Фараби ізгілікті қаланы жетілген, сау денеге теңейді. Дене мүшелерінің бәрі өмір сүруге қабілетті және бұл өмір толық болсын деген мақсатпен олар бір-біріне жәрдемдеседі [15, 344 б.]. Дене бітімінде, мүшелерінің ішінде басты мүше – жүрек, ол маңызды, жүрек соғып тұрса, басқа дене мүшелері қозғалыста, тіршілікте болады. Әрбір дене мүшесі өзара әрекеттесіп, жұмыс жасайды. Себебі, оның әрбір мүшесі денсаулықта сақтау үшін бір-біріне көмектесіп өмір сүреді. Адам денесіндегі мүшелер секілді қала тұрғандары да өздерінің қызметі мен қоғамдағы орны бойынша айырмашылық жасайды. Әл-Фарабидің айтуынша, жүректің дененің басқа мүшелерін түзеп отыратыны секілді, қаладағы адамдарды басшы түзеп отырады [16, 255 б.].

Қала басшысы адам денесіндегі бас мүшесі, яғни жүрегі ең жетілген, кемелденген және ешкіммен басқарылмайтын мүшесі сияқты, қала басшысы бәрінен жоғары тұрады. Адамның жүрегі – басқа органдардың біріктіруші, іске қосушы және жұмыс істеуінің ұйытқысы [17, 153 б.]. Дәл сол сияқты, қала басшысы да қаланың бар болуының, бақытты болуының, адамдардың топтасуының мүмкіндігі, олардың белгілі сатымен үйлесімді түрде іс атқаруының ұйытқысы. Денедегі кез келген дене мүшелерінің іске қосушы жүрек болғандықтан, басшы да қалада орын алған әрбір мәселелерді шешіп, қиындықтарды жойып отыруы керек [18, 57 б.].

Ғұлама әрбір адам екінші адам үшін сауапты іс әрекеттер жасап отырса, ол адамға үнемі жәрдем, көмек беруі арқылы өз бақытын табатындығы туралы айтып, осындай қоғамды құру, осы қоғамда өмір сүру әрбір адам үшін мақсат болуы керектігін ғұлама нақты айтады. Ізгілікті қоғамда өмір сүретін әл аухаты төмен, аз қамтасыз етілген жандарға қоғам үнемі бірлесіп көмек көрсету керектігі туралы ғұлама көтерген идея бүгінгі күні де мемлекеттің басты міндеттерінің бірі. Осындай жетілген, кемелденген қоғамда бір-бірімен қарым-қатынас жасау, көмектесу, қолдау, ұжымдасу адамдардың өмірлік қажетіне айналады [19, 37 б.]. Әл-Фараби мұндай қоғамды болмысынан табиғат берген он екі қасиеті бар: ақылды, білімді, сабырлы, рухани билікті ізгілікті билікпен ұштастыратын, адам қасиеттерін бағалауға қабілетті адам басқаруы керек дейді. Мұндай адам мемлекетті өзінің қалауынша басқара алады. Бірақ, мұндай қабілеттер мен қасиеттер бір адамның бойында табылуы өте қиын. Кез келген адам билікке бара алмайды. Қаланы басқару үшін екі шарт орындалуы қажет. Бірінші, қала басқаруға дайын болуы керек. Екінші, басқаруға мүмкіндіктері мен жағдайы болуы керек [20, 352 б.].

Мінеки, әл-Фараби идеясынан ұққанымыз, ел басқарып отырған басшы өз мансабын, пайдасын ойламай, өз билігін Алла билігінен жоғары қоймауы тиіс. Ол билік тек Аллаға ғана тән. Басшы деген еш уақытта астамшылыққа, менменшілдікке салынбауы тиіс. Адамзат баласы Алланың берген үлкен нығметі – ізгілік жолымен жүуі абзал. Сонда ғана, жер бетіндегі адамзат баласы толыққанды бақытқа, кемелдікке қол жеткізеді.

Әдебиеттер тізімі

1 Бейсенбай Б. Әбу Насыр әл-Фараби өмірбаянына жаңа қисын [Электрондық ресурс]. 2011. URL: <http://anatili.kazgazeta.kz/news/6765> (қаралған күні: 09.01.2020).

2 Әбу Насыр Әл-Фараби. Он томдық шығармалар жинағы. Т. 4. Әлеуметтік философия. Этика. Эстетика. – Астана: Лотос-Астана, 2007. – 296 б.

3 Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы: Ғылым баспасы, 1975. – 455 б.

4 Әлжанов Қ. М. Қашқари: дүниетаным айшықтары // Қазақ даласының ойшылдары (IX - XII ғғ.) Алматы. Ғылым, 1995. – 160 б.

5 Аль-Фараби. Философские трактаты. – М., 1970. – 533 с.

6 Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы: Он томдық. – Астана: «Фолиант», 2005. Т. 3. Ортағасырлық тарихи ой. 2005. – 512 б.

- 7 Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Төрт томдық. 1 т. – Алматы: «Атамұра», 1996. – 543 б.
- 8 Қасқабасов С. Ескендір туралы Абайдың «Ескендір» поэмасы // Қазақстан мектебі. - 1968, - №2. – 66 б.
- 9 Қасымжанов А.Х. Әл-Фарабидің философиялық көзқарастары // Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1973. – 36 б.
- 10 Игнатенко А.А. В поисках счастья. – М.: Мысль, 1989. – С. 67-68.
- 11 Қазақ халқының философиялық мұрасы. Жиырма томдық. Т.16. Фарабитану/ғылыми редакторы А. Нысанбаев; құрастырушылар: А. Нысанбаев, Г. Құрманғалиева; аударғандар: Т. Ғабитов, К. Затов, А. Алимжанова және т.б. – Астана: Аударма, 2006. – 436 б.
- 12 Әл-Фараби философиясы. Жиырма томдық. II том. Астана: Аударма, 2005.
- 13 Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар //Қазақ халқының философиялық мұрасы. Жиырма томдық. Әл-Фараби философиясы. – Астана: Аударма, 2006. – 4 т.– 165-270 бб.
- 14 Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1973. – 448 б.
- 15 Әл-Фараби. Тарихи-философиялық трактаттар // Қазақ халқының философиялық мұрасы. Жиырма томдық. Әл-Фараби философиясы. – Астана: Аударма, 2006. – 4 т. – 344-410 бб.
- 16 Қасымжанова А. Мемлекеттік басқару өнері немесе бақыт философиясы //Қазақ халқының философиялық мұрасы. Фарабитану. Жиырма томдық. – Астана: Аударма, 2007. – 10 т. – 254-271 бб.
- 17 Мұхамедов М., Сатершинов Б., Сырымбетұлы Б. Саяси-құқықтық ілімдер тарихы. – Қызылорда: ҚызМУ, 2002. – 283 б.
- 18 Ғарифолла Есім. Қазақ философиясының тарихы. Алматы, «Қазақ университеті», – 2016. – 191 б.
- 19 Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномәдени негіздер. Ұжымдық монография / З.К. Шәукенованың жалпы редакциялауымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. – 375 б.
- 20 Әл-Фараби. Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары // Философиялық трактаттар. Алматы: Ғылым, 1973. – 446 б.

Transliteration

- 1 Beisenbai B. Abu Nasyr al-Farabi omirbajanyna zhana qisyn [A New Logic to the Biography of Abu Nasir al-Farabi]. [Elektrondyk resurs]. – 2011. - URL: <http://anatili.kazgazeta.kz/news/6765> (karalghan kuni: 09.01.2020).
- 2 Abu Nasyr Al-Farabi. On tomдық shygarmalar zhinagy [A Ten-Volume Collection of Works]. T. 4. Aleumettik filosofija. Etika. Estetika. - Astana: Lotos-Astana, 2007. – 296 b.
- 3 Al-Farabi. Aleumettik-etikalıyq traktattar [Socio-Ethical Treatises]. – Almaty: Gylym baspasy, 1975.-455 b.
- 4 Alzhanov Q.M. Qashqari: dunietynym aishyqtary [Kashgari: Worldviews] Qazaq dalasynyn oishyldary (IX - XII gg.). Almaty. Gylym, 1995. – 160 b.
- 5 Al-Farabi. Filocofskie traktaty [Philosophical Treatises]. – M., 1970. – 533 c.
- 6 Tarih – adamzat aqyl-oıynyn qazynasy [History is the Treasure of the Human Mind] On tomдық. – Astana: «Foliant», 2005. T. 3. Ortagasyrlyq tarihi oi. 2005. – 512 b.
- 7 Qazaqstan tarihy. Kone zamannan buginge dejin [History of Kazakhstan. From Ancient Times to the Present Day]. Tört tomдық. 1 t. – Almaty: «Atamura», 1996. – 543 b.
- 8 Qaskabasov S. Eskendir turaly Abaidyn «Eskendir» poemacy [Abai's Poem "Alexander" About Alexander] // Qazaqstan mektebi. - 1968, - №2. – 66 b.

9 Qasymzhanov A.H. Al-Farabidin filocofijalyq kozkarastary [Al-Farabi's Philosophical Views] // Al-Farabi. Filosofialyq traktattar. – Almaty: Gylym, 1973. – 36 b.

10 Ignatenko A.A. V poiskah cchact'ja [In Search of Luck]. – M.: Mycl', 1989. – С. 67-68.

11 Qazaq halqynyn filosofijalyq murasy [Philosophical Heritage of the Kazakh People]. Zhiyrma tomdyq. T.16. Farabitanu/gylymi redaktory A. Nysanbaev; qurastyrushylar: A. Nysanbaev, G. Qurmangalieva; audargandar: T. Gabitov, K. Zatov, A. Alimzhanova zhane t.b. – Astana: Audarma, 2006. – 436 b.

12 Al-Farabi filosofijasy [Philosophy of Al-Farabi]. Zhiyrma tomdyq. II tom. Astana: Audapma, 2005.

13 Al-Farabi. Aleumettik-etikalyq traktattap [Socio-Ethical Standards] // Qazaq halqynyn filosofijalyq mupasy. Zhiyrma tomdyq. Al-Farabi filosofijasy. – Astana: Audapma, 2006. – 4 t.– 165-270 bb.

14 Al-Farabi. Filosofijalyq traktattap [Philosophical Points]. – Almaty: Gylym, 1973. – 448 b.

15 Al-Farabi. Tarihi-filosofijalyq traktattap [Historical and Philosophical Points] // Qazaq halqynyn filosofijalyq murasy. Zhiyrma tomdyq. Al-Farabi filosofijasy. – Astana: Audapma, 2006. – 4 t. – 344-410 bb.

16 Kasymzhanova A. Memlekettik basqaru oneri nemese baqyt filosofijasy [The Art of State Control or Philosophy of Happiness] // Qazaq halqynyn filosofijalyq murasy. Farabitanu. Zhiyrma tomdyq. – Astana: Audapma, 2007. – 10 t. – 254-271 bb.

17 Muhamedov M., Satershinov B., Sypymbetuly B. Sajasi-quqyqytyq ilimdepi tapiry [History of Political Science]. – Kyzylorda: KyzMU, 2002. – 283 b.

18 Garifolla Esim. Qazaq filosofijasynyn tarihy [History of Kazakh Philosophy]. Almaty, «Qazaq universiteti», – 2016. – 191 b.

19 Qazaq ruhanijaty: tarihi-filosofijalyq zhane etnomädeni negizder [Kazakh Spirituality: Historical-Philosophical and Ethnocultural Basis]. Uzhyndyq monografiya / Z.K. Shaukenovanyñ zhalpy redakcijalauymen. – Almaty: QR BGM GK FSDI, 2013. – 375 b.

20 Al-Farabi. Qajyrymdy qala turgyndarynyn kozqarastary [From the Point of View of the Suburbs] // Filosofijalyq traktattar. Almaty: Gylym, 1973. – 446 b.

Тұрсынбаева А.О., Малдыбек А.Ж.

Добротельное учение Абу Насра аль-Фараби

Аннотация. В статье, определяя значение трудов аль-Фараби в XXI веке, излагаются истоки его мировоззрения, значимость философских, политических, социально-этических концепций в современном обществе. Во-первых, изучается жизнеспособность идеологии аль-Фараби по управлению государством. Во-вторых, на основе трудов философа раскрывается значение добра, счастья и воспитания в современном обществе, демонстрируются научные ориентиры пути к непрерывному стремлению человека к совершенству, к неустанной мечте обрести счастье. В-третьих, формирование и развитие гуманистических ценностей в философии аль-Фараби проанализировано с позиций философского дискурса.

Основное положение ученого о том, что для построения великого общества необходимо сосредоточиться на справедливости и морали, было изучено как правильный путь, проистекающий из стремления человечества развиваться и достигать счастья. Раскрывается исламский контекст гуманного города. В статье разъясняется благосостояние добродетельного общества, полнота взаимоотношений в контексте мусульманского религиозного мировоззрения. Подчеркнута важность проблемы сердца в построении добродетельного общества, продемонстрирована идейная преемственность и гармония со взглядами Абая. Сказано о том, что сердце может

быть объектом глубокого созерцания, предвидения событий, осознания их характера, понимания их причины и мудрости. Отмечается, что концепт сердца в творчестве аль-Фараби является самостоятельным предметом исследования, который в дальнейшем будет рассматриваться в преемственности с религиозными текстами.

Ключевые слова: Доброта, добродетель, сердце, совершенство, знания, мудрость, воспитание, милосердие, счастье.

Tursynbayeva A., Maldybek A.

The Virtuous Teachings of Abu Nasir al-Farabi

Abstract. The article, defining the weight of Al-Farabi's works in the XXI century, outlines its origins, the importance of philosophical, political, socio-ethical concepts in modern society. First, it examines the viability of Al-Farabi's ideology of government. Secondly, scientific works reveal the significance of the theory of goodness, happiness, education and upbringing in modern society, demonstrate the scientific guidelines of the path to the continuous aspiration of a person for perfection, to the relentless dream of finding happiness. Thirdly, the formation and development of humanistic values in the philosophy of Al-Farabi is analyzed from the standpoint of philosophical discourse.

The scholar's view that focuses on justice and morality is essential to building a great society is studied as a good path stemming from humanity's desire to evolve and achieve happiness. The Islamic context of a humane city is revealed. The article explains the well-being of a virtuous society, the completeness of relationships in the context of the Muslim religious worldview.

The importance of the problem of the heart in building a good society is emphasized, ideological continuity and harmony with Abai are demonstrated. It is said that the heart can be an object of deep contemplation, anticipation of events, awareness of their nature, understanding of their causes and wisdom. It is noted that the concept of the heart in the work of Al-Farabi is an independent subject of research, which will be further considered in continuity with religious texts.

Key words: kindness, virtue, heart, perfection, knowledge, wisdom, education, mercy, happiness.